
MŰVELŐDÉS- ÉS ESZMETÖRTÉNET

Szellemtörténet és hanyatlás

Az itt ismertetendő tanulmány írójának a 2013. május 15–17-én megrendezett *Perspectives in European History and Historiography* című konferencián elhangzott előadását olvashatjuk, amely az *European Review of History* 2015-ös első számában jelent meg szerkesztett formában.

Úgy gondolom, hogy *Erős Vilmos* munkásságát a historiográfia világán belül nem kell részletességekbe menően ismertetnem, hiszen egyfelől a *Szekfű Gyula*, *Mályusz Elemér* és *Szabó István* történetírói tevékenységét feldolgozó irodalomból, másrészt a XIX–XX. századi történetírást elemző tanulmányaiból ismerhetjük a nevét, amelyek közül az utóbbi aligha megkerülhető egy naprakész kutató számára. A szerző az elmúlt év folyamán egy átfogó kötetben dolgozott, amely ismertetésem megjelenése előtt már megjelent.

A tárgyalt munka két blokkból áll. Az elsőben Szekfű Gyula, a népiek és a marxizmus szemszögéből ismerhetjük meg a különböző hanyatláskonceptiókat, míg a másik a szellemtörténet általánosabb ismertetésére irányul. Szekfű Gyula munkásságának egyik központi szereplőjeként értelmezi itt az író a hanyatlást, ami majd az 1930-as évektől számítva *Jacques Maritain* hatására erőteljesebbé válik. A *Három nemzedék* című könyvnek, amely rögtön az első világháború után jelent meg, egyik meghatározó kérdése ez a motívum. Sőt Szekfű első komolyabb műve (*A száműzött Rákóczi*) oldalain is megtalálható, hiszen ahogy a könyvre reflektáló *Domanovszky Sándor* kifejtette: a téma nem a hatalma teljében lévő fejedelem, hanem a már-már szálnalmas módon a hatalma visszakaparintásán dolgozó hőst festi le, aki a cél érdekében nem riad vissza a kétes török, orosz, sőt kalóz segítségtől sem.

A *Hóman Bálinttal* közösen írt *Magyar Történet* a korábbi művek sok szempontból jobban kidolgozott változata. Ebben a magyarországi újkori történelmet két nemzeti jellem tevékenységeként írta le. Egyik oldalról a katolikus Európa és Habsburg-orientált „*nagymagyarokat*” említi, akiket Nádasdy Tamás, Pázmány Péter, Esterházy Miklós, Károlyi Sándor, Kazinczy Ferenc, Széchényi István, Deák Ferenc, Andrassy Gyula

személyében nevez meg. Közös bennük, hogy az olyan irracionális és üres jelszavak helyett, mint például a forradalom vagy a függetlenség, inkább békés és konzervatív, építő jellegű munkára törekedtek. A másik oldalt az általa „*kismagyarként*” címkézettek jelentik, akik a korábbiakkal szöges ellentétben protestánsok, török- illetve kelet-orientált nemzetiek (később rasszisták) voltak. Ide tartozik többek között Szapolyai János, Bocskai István, Bethlen Gábor, Rákóczi Ferenc, Kossuth Lajos, Thaly Kálmán, akik a legtöbb esetben az alapot teljesen nélkülöző nemzeti függetlenségre áhítoztak, miközben elhanyagolták a komoly társadalmi problémákat.

Ehhez képest egy második pontban kapnak helyet a népiek. Először *Szabó Dezső* történelem-interpretációját ismerhetjük meg. Itt is megfigyelhető a magyarországi történelmet irányító egyfajta kettősség, ami legfőképpen a német, cseh és zsidó származású városi polgárság szembenállása a vidéki parasztsággal. Az előbbieket felelősek a negatívan ábrázolt kiegyezésért s végül Trianonért is, hiszen 1867-ben Deák kibékült a Habsburgokkal, ami aztán egy sor magyar érdekeket szolgáló cél elhagyását eredményezte. Ezekkel szemben a protestáns vidék volt az, amely a magyar hagyományokat őrizte és gondozta, ezért a társadalmi reformokban, paraszti demokráciában és a környező kelet-európai népekkel való összefogásban látta Szabó a megoldás kulcsát.

*Németh László*t lehet a szűkebben vett népiek soraiban utolsóként értelmezni. A tanulmányból kitűnik, hogy Németh volt az, aki a nemzetközi irodalomban a leginkább elmélyedt, s noha nem volt professzionális történész, munkái mégis Dilthey, Ortega, Huxley, Pirandello és később Toynbee fényében értelmezendők, hiszen az egyébként orvos Németh jól ismerte a nemzetközi szakirodalmat. *Kisebbségben* című munkájában is megfigyelhető a jó és a rossz nemzeti jellem közötti sorsfordító küzdelem. A *mélymagyarok* (Csokonai, Berzsenyi, Kemény, Vajda, Ady, Móricz, Szabó) hajtották végre a legpozitívabb cselekedeteket, amelyek a protestáns demokrata népi kultúrát támogatták a *hígmagyarokkal* (Kazinczy, Jókai, Hatvany, Ignóty, Babits, Szekfü) szemben. A *hígmagyarok* vették át végül a politikai és intellektuális élet irányítását Magyarországon. Tevékenységük azonban nem volt effektív, s ahelyett hogy Kelet-Európára koncentráltak volna, inkább a nyugati sznobizmust importálták. Később, egy másik munkájában kifejti, hogy a nyugat elvesztette a kreatív erejét, illetve kiüresedtek a korábbi értékei, de Magyarországnak a keleti, szovjet mintát sem szabadna követni, hanem a környező országokkal való együttműködés keretén belül egy harmadik utat mutatni Európa számára.

Hasonlóan Némethhez, *Hajnal István* hanyatláskonceptiójára is kimutathatóan hatottak az európai történetírói trendek. A szellemtörténet keretein belül értelmezhető interpretációjában Hajnal összehasonlította a középkori és a modern állapotokat, és azt állapította meg, hogy a két korszak mintegy ellentette egymásnak. A modern kor társadalma az önzésen, az üzleten, a mennyiségen és a „racionalitáson alapszik” az elsősorban a minőségre, a kreativitásra és a szakszerűsége épülő középkorral szemben. Ez alatt a nyugat- és kelet-európai fejlődést is kritizálta: utóbbinak például a személyes motiváció szabadságának, illetve a jövőt megalapozó kreatív kezdeményezéseknek a hiányát rója fel. Hajnalnál is megjelenik a Némethhez hasonló harmadik utas lehetőség felvetése, ahol a közép-európai kis nemzetek összefogásával egy arany középútat lehetne találni az individuális és kollektív társadalmak között.

Szabó István zárja a sort a tanulmány e blokkjában, ő úgy írja le a magyarországi gazdaságot a Domanovszky-iskola *Grundherrschaft* és *Gutsherrschaft* fogalmai segítségével, mint amely a XVI. századtól kezdve recesszív ívet ír le. E szerint Kelet-Európa eltérése a nyugati modelltől akkor vált kézzelfoghatóvá, amikor a földbirtokosok újra saját irányításuk alá vették a termelést, s ezzel megerősítették a feudális rendszert. Szabó István a második világháború után ezt az elméletet mélyítette el, a parasztság példáján keresztül ismerteti Magyarország helyzetét Európában. Eszerint a helyi parasztság sosem volt *holop*, – amely önmagában mutatja a keleti fejlődéssel való szembehelyezkedést –, s röviddel az 1514-es felkelést követően, ahogy végig a középkor folyamán is, javulhatott a helyzete, nem volt teljesen alávetve a földesúrnak. Erős Vilmos véleménye szerint ebben is egy harmadik utas elméletről beszélhetünk, amely rokonítható Németh László és *Bibó István* gondolataival, s ez hatott *Szűcs Jenőre* is.

A hanyatlás motívuma a marxisták interpretációjában is megjelenik, akik elsősorban a kapitalizmus összeomlásának lassú folyamatára alkalmazták ezt a fogalmat. *Lukács György*, Magyarország legismertebb marxista szellemtörténeti gondolkodója azonban ettől némileg eltérő elméletet fejtett ki a témával kapcsolatban a *Történelem és osztálytudat* című munkájában. A kapitalizmus elemzésével foglalkozik, s annak ellenére, hogy munkájában végig *A tőke* fogalmi keretein belül marad, sok szempontból többet mond annál. Marx és Lukács elméletében a kapitalizmus egyik legnagyobb problémája az a kettősség, amely a termelési és a kereskedelmi értéket jellemzi. Ez utóbbi leginkább a piac függvényében változik, emiatt a termelési ár gyakorlatilag eltűnik, aminek köszönhetően az emberi érték is odavész. Ezt a polgári filozófusok is felismerték, akiknek – Lukács szerint – gondolkodásmódja nem volt eléggé

tudományos, mivel olyan misztikus fogalmakra építkeztek, mint a kultúra és a civilizáció ellentéte. E szerint a törés minden kultúra esetében bekövetkezik, ami akkor fordul elő, amikor elveszti a kreativitását, majd a mechanikus és materialista racionalizmus kerül előtérbe, amely végül is elidegenedéshez vezet. Lukács szerint ez a misztikum a törések elkerülhetetlen voltát jelképezi, melyet az emberi kreativitás folyamataként kell leírni, ahol nem a „létezés” hanem a „valamivé való válás” a lényeges elem.

Ezek a mintákön keresztül válik könnyebben értelmezhetővé a szellemtörténet, mint történetfilozófiai iskola. Véleményem szerint a munka központi eleméhez érkezünk, hiszen a *Geistesgeschichte* interpretációiról meglehetősen keveset olvashatunk mind a magyar nyelvű, mind pedig külföldi irodalom oldalain. (Számos szerző foglalkozott a szellemtörténettel, például: *Isiah Berlin*, *Odo Marquard*, *Erich Rothacker*, *Eduard Spranger*, vagy *Lukács György* és *Mannheim Károly* – A szerk. megjegyzése.) Ennek talán egyik oka – ahogy már a tanulmány írója fejtegeti – hogy ez elsősorban közép- és kelet-európai történettudományi-módszertani paradigma volt.

Ismeretelméleti szempontból lényeges, hogy a szellemtörténet alapvető különbséget lát a természettudományos és a társadalomtudományos megismerés között. S ha még a különböző változatok között nagy is a különbség (lásd: *Windelband*, *Weber*, *Dilthey*), mind egyetértenek abban, hogy a természettudományok elsősorban az általánost és a törvényeket kutatják, illetve magyarázzák (*Erklärung*), a humán tudományok viszont ezzel szemben a motivációkat, a gondolatokat, a szándékot, a mögöttes tartalmat keresik, céljuk pedig a megértés (*Verstehen*). A két módszer közül a szellemtörténet természetesen az utóbbit tartja a történelem céljának.

A szellemtörténet egy másik jellemző eleme filozófiai (*Weltanschauungslehre*) természetű. A szellemtörténet szerint minden történeti időszaknak volt egy vezető ideológiája, melynek elemei megjelennek a vallásban, gazdaságban, társadalomban, technológiában, politikában, egyszóval az élet szinte minden területén. Ennek segítségével a történetírásban egyfajta léptékváltás következhetett be, hiszen ezen a vezető ideológián keresztül, elhagyva a kizárólagosan egyedi és kirívó eseteket, illetve személyek kutatását, elérhetővé válik a történelem totális vizsgálata.

A *Geistesgeschichte*-nek politikai filozófiai vonatkozásai is vannak, ennek a vonulatnak egyik kiemelkedő alakja *Friedrich Meinecke*, aki sok tekintetben felülvizsgálta *Ranke* külpolitikát előtérbe helyező elméletét (*Prinzip der Außenpolitik*). E szerint a nemzetközi helyzetet a hatalomért folyó küzdelem determinálja. A küzdelem célja az adott ország érdekeinek és pozícióinak megtartása a nemzetközi téren. Meinecke felfogásában a hatalom

és az etika ellentéte a legfontosabb mozgatórugó mindebben. E szerint a modern kor (XIX. század) világában a kettő között egyre nagyobb ez az ellentét, amelyet szerinte európai jelenséggént kell kezelni, valamint kiemeli, hogy a hatalom önmagában nem negatív vagy pozitív, hanem annak birtokosa ruházza fel ezekkel a tulajdonságokkal Meinecke interpretációjában.

A szellemtörténet fontos tárgya a kulturális körök (*cultural circles*) elméleteinek vizsgálata, a modern kultúra kritikája és a modern kor kulturális hanyatlása. Itt *Spengler, A nyugat alkonya (Der Untergang des Abendlandes)* című munkáját lehet kiemelni, amely világtörténeti áttekintést nyújt az olvasó számára. Ebben a történelem nem lineáris vagy teleologikus kereteken belül kap értelmet, hanem egymástól elszeparálódó, „vak” körökben, amelyek az organizmusokhoz hasonlóan különböző életszakaszokon mennek keresztül (gyerekkor, serdülő és fiatal felnőttkor, virágzó érettkor, mely alatt a legfontosabb dolgokat éri el, mindezt pedig a hanyatlás kora követi). A kulcsfogalom ebben az esetben is a kultúra és civilizáció közötti ellentmondás, aminek központi eleme az a folyamat, amelyben fokozatos racionalizáció figyelhető meg. A racionalizáció negatív jelenség, mert nem más, mint a haladásba vetett hit, a túlzott optimizmus és az emberi lét tragédiájának aspektusait ignoráló magatartás.

Arnold Toynbee már sokkal optimistább volt, mint *Spengler*. Az európai civilizáció bukása szerinte igenis elkerülhető, amennyiben értékeit egy világcivilizációban mentik meg. Hasonlóképpen gondolkodik *Ortega* is, aki szerint a tömegkultúrára alapozó totalitárius rendszerekkel szembe kell néznie Európának. Véleménye szerint egy történelmi tapasztalatokkal felvértezett elit irányítása alatt álló egyfajta „Európai Unió” intézménye az egyetlen lehetséges módja annak, hogy elkerüljük a nacionalizmusok között zajló és katasztrofális következményekkel járó összecsapást.

A szellemtörténetnek az egyén felfogásáról is közvetít üzenetet a keresztény perszonalizmuson (*Christian personalism*) keresztül, amely szerint a modern kor legveszélyesebb képződménye a személyiségét elvesztő egyén, aki kizárólag magának él, öncélú (*individuum*). A személy (*personne*) kialakulása lenne az előremutató, mely valahol a két szélsőség az individualista és a kommunitarista felfogás között helyezhető el.

Erős Vilmos a szellemtörténet fajtáját kultúrtörténetként, később intellektuális történelemként határozza meg, amelyet az 1970–80-as években előretört *Új Kultúrtörténet* szorított háttérbe. A kettő közötti különbséget a szerző az utóbbinak az antropológiával való kooperálásában látja, így vizsgálódásai az elit (a társadalom felsőbb rétegei a szellemtörténet kiemelt témája voltak) helyett a népre, az alsóbb társadalmi csoportokra irányulnak.

Kiemelendő, mintegy utolsó pontként, hogy Erős Vilmos szerint a magyarországi hanyatlás-irodalom semmiféleképpen nem értelmezhető az első világháború, a vesztes országok (vagy Magyarország esetében Trianon) szellemi örökségének, hiszen az, ahogyan például Szekfü esetében bemutatta, már korábban is jelen volt, sőt a nyertes országok esetében is megfigyelhető jelenség. Sokkal inkább egy tágabb értelemben vett, illetve más típusú kontextust kínál fel az olvasó számára. Véleménye szerint a két világháború közötti időszak kulturális téren, és főleg a történetírás területén egyfajta aranykorként értelmezendő (főleg ha az 1948 utáni marxista *Gleichschaltung* a viszonyítási alap). Ezt az is bizonyítja, hogy a magyarországi történetírás, irodalom sok tekintetben lépést tartott a nyugati trendekkel, mindez pedig értelmezési keretet ad az egyes hanyatlástörténettel foglalkozó munkáknak.

Erős Vilmos: In the lure of *Geistesgeschichte* : the theme of decline in Hungarian historiography and historical thinking in the first half of the twentieth century (A szellemtörténet varázsában: a hanyatlás gondolata a magyar historiográfiában és a történeti gondolkodásban a XX. század első felében). *European Review of History*, 2015/1. 1–22. o.

Káli Róbert